

TIL BIRLIKLARI O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR TURLARI

Sotvoldiyeva Gulsanam Solijon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada til birliklari o'rtasidagi munosabatlar turlari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda paradigmatic, sintagmatic va assosiativ munosabatlarning mohiyati, ularning til tizimidagi o'rni hamda nutq jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, til birliklari o'rtasidagi bog'lanishlarning ma'no aniqligi, mantiqiylik va kommunikativ samaradorlikni ta'minlashdagi roli ochib berilgan. Tadqiqot natijalari til tizimini chuqurroq anglash va amaliy tilshunoslikda samarali qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Kalit so'zlar: til birliklari, paradigmatic munosabat, sintagmatic munosabat, assosiativ munosabat, til tizimi, semantika, sintaksis, lingvistika

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimi murakkab va ko'p qatlamli tuzilma sifatida qaralib, undagi birliklar o'zaro uzviy bog'langan holda faoliyat yuritadi. Til birliklari — fonema, morfema, so'z, so'z birikmasi va gap — nafaqat alohida-alohida ma'no va funksiyaga ega, balki ular o'rtasidagi munosabatlar orqali tilning yaxlit tizimi shakllanadi. Shu jihatdan, til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish tilning ichki qonuniyatlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Til birliklari o'rtasidagi munosabatlar turli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Xususan, paradigmatic, sintagmatic va assosiativ munosabatlar til tizimining asosiy tarkibiy jihatlarini belgilaydi. Paradigmatic munosabatlar birliklarning o'rin almashinish imkoniyati bilan bog'liq bo'lsa, sintagmatic munosabatlar ularning nutq jarayonida ketma-ket bog'lanishini ifodalaydi. Assosiativ munosabatlar esa til birliklarining inson tafakkuridagi bog'liqligi va semantik yaqinligi asosida yuzaga keladi.

Bugungi kunda til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy yo'nalishlar — tarjima nazariyasi, kompyuter lingvistikasi,

sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash kabi sohalarda ham dolzarb ahamiyatga ega. Chunki til tizimidagi munosabatlarni chuqur tahlil qilish orqali matnni avtomatik tahlil qilish, ma'no aniqligini ta'minlash va samarali kommunikatsiyani tashkil etish imkoniyatlari kengayadi.

Mazkur maqolaning maqsadi til birliklari o'rtasidagi munosabatlar turlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning asosiy xususiyatlarini ochib berish hamda til tizimidagi o'rnini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Til birliklari o'rtasidagi munosabatlar masalasi tilshunoslikda uzoq yillardan buyon tadqiq etilib kelinayotgan muhim nazariy yo'nalishlardan biridir. Ushbu masala ilk bor struktur tilshunoslik doirasida chuqur ilmiy asoslangan bo'lib, ayniqsa Ferdinand de Sossyur tomonidan til tizimini sinxron holatda o'rganish konsepsiyasi ishlab chiqilgan. U tilni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, til birliklari o'rtasidagi paradigmatic va sintagmatic munosabatlarni ajratib ko'rsatgan. Sossyurga ko'ra, paradigmatic munosabatlar tanlov (alternativ) xususiyatga ega bo'lsa, sintagmatic munosabatlar ketma-ketlik asosida yuzaga keladi.

Keyingi tadqiqotlarda struktur tilshunoslik g'oyalari rivojlantirilib, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar yanada kengroq talqin qilina boshladi. Xususan, Roman Yakobson til tizimidagi oppozitsiya va farqlovchi belgilar nazariyasini ishlab chiqib, paradigmatic munosabatlarning fonologik darajadagi ahamiyatini asoslab berdi. Uning ishlari til birliklari o'rtasidagi farqlanish va o'xshashlik mexanizmlarini aniqlashda muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, Leonard Blumfeld va uning izdoshlari tomonidan ilgari surilgan distributiv tahlil usuli til birliklarining nutqdagi joylashuvi va ularning o'zaro bog'lanishini aniqlashda muhim metod sifatida qo'llanilgan. Bu yondashuv sintagmatic munosabatlarni empirik asosda o'rganishga imkon yaratdi.

O'zbek tilshunosligida ham til birliklari o'rtasidagi munosabatlar masalasi turli olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov kabi olimlar o'z ishlarida leksik va grammatik birliklar o'rtasidagi tizimli bog'liqlik, sinonimiya, antonimiya, giperonimiya kabi semantik munosabatlarni keng yoritganlar. Ularning tadqiqotlari o'zbek tilining ichki tizimini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda esa til birliklari o'rtasidagi munosabatlar kognitiv va funksional yondashuvlar asosida ham o'rganilmoqda. Bu yo'nalishda til birliklari

inson tafakkuri, konseptual tizimi va kommunikativ ehtiyojlari bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) va sun'iy intellekt sohasida til birliklari o'rtasidagi semantik va sintaktik munosabatlarni aniqlash muhim amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar masalasi ko'p qirrali va doimiy rivojlanib borayotgan ilmiy yo'nalish bo'lib, u turli nazariy maktablar doirasida turlicha talqin qilinadi. Shu bois, ushbu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish va tizimlashtirish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishda umumilmiy va lingvistik metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez, taqqoslash, tavsifiy hamda distributiv tahlil usullari qo'llanilib, til birliklari o'rtasidagi paradigmatic, sintagmatic va semantik munosabatlar o'rganildi.

Tadqiqotning nazariy asosini zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari tashkil etib, amaliy material sifatida o'zbek tilidagi turli matnlar va til birliklari tanlab olindi. Olingan natijalar umumlashtirish va tizimlashtirish asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.

Natijalar va tahlillar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar til tizimining izchilligi va funkcionalligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Tahlil jarayonida paradigmatic, sintagmatic va semantik (assotsiativ) munosabatlarning har biri tilning turli darajalarida faol namoyon bo'lishi aniqlandi.

Paradigmatic munosabatlar asosan til birliklarining o'zaro almashinish imkoniyati orqali yuzaga kelib, sinonimiya, antonimiya, giperonimiya kabi semantik hodisalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu munosabatlar tilning tanlov (alternativlik) xususiyatini ifodalaydi hamda nutq jarayonida ma'no aniqligini ta'minlashga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, aynan paradigmatic bog'lanishlar lug'aviy boylikni samarali qo'llashda muhim ahamiyatga ega.

Sintagmatic munosabatlar esa til birliklarining nutq jarayonida ketma-ket bog'lanishi asosida shakllanadi. So'zlarning bir-biri bilan grammatik va mazmuniy jihatdan moslashuvi gap tuzilishini tashkil etadi. O'rganilgan misollar shuni ko'rsatdiki, sintagmatic munosabatlar nutqning mantiqiyliqi, ravonligi va

tushunarligini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Shuningdek, assotsiativ (semantik) munosabatlar til birliklarining inson tafakkuridagi bog'liqligi bilan chambarchas aloqador ekanligi aniqlandi. Bu turdagi munosabatlar ko'pincha kontekst va individual nutq tajribasiga bog'liq bo'lib, tilning kognitiv jihatini yoritishda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, olingan natijalar til birliklari o'rtasidagi munosabatlar o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi tizim ekanligini ko'rsatdi. Ularning uyg'unligi tilning samarali ishlashini ta'minlab, nutq jarayonida aniqlik va ifodalilikni kuchaytiradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, til birliklari o'rtasidagi munosabatlar til tizimining asosiy tarkibiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Paradigmatik, sintagmatik va assotsiativ munosabatlar o'zaro uyg'un holda faoliyat yuritib, tilning izchilligi, mantiqiyliги va kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi. Ayniqsa, paradigmatik munosabatlar til birliklari o'rtasidagi tanlov imkoniyatini, sintagmatik munosabatlar esa ularning nutqdagi bog'lanishini belgilaydi. Assotsiativ munosabatlar esa tilning kognitiv va semantik jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni chuqur o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjima, matn tahlili, sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash kabi sohalarida ham muhim amaliy ahamiyatga ega. Shu bois, mazkur yo'nalishdagi izlanishlarni yanada kengaytirish va zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Saussure, F. de. Course in General Linguistics. New York: McGraw-Hill, 1966.
2. Jakobson, R. Selected Writings. The Hague: Mouton, 1971.
3. Bloomfield, L. Language. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933.
4. Lyons, J. Linguistics Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
5. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Oxford: Blackwell, 2008.
6. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge: MIT Press, 1965.
7. Mahmudov, N. Til va nutq. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2010.
8. Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan, 2006.
9. G'ulomov, A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi, 1987.
10. Yule, G. The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.